

ÇEVRE EĞİTİMİNDE YAYGIN EĞİTİMİN ROLÜ ve ÖNEMİ

THE ROLE AND IMPORTANCE OF EXTENDED EDUCATION IN ENVIRONMENTAL EDUCATION

Yard.Doç.Dr. Rüştü ILGAR

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Anafartalar Kampusü Eğitim Fakültesi,

Coğrafya Eğitimi Anabilidali

ilgar@mail.com

Özet:

Bilimin ve teknolojinin ilerlemesi ve hızlı bir şekilde yayılması doğaya hakim olma kavramını da çok hızlı bir şekilde değiştirmektedir. Bu değişim çevre bilincini ikinci planda bırakmakta ve ortaya olabildiğince fazla üreten ve tüketen bir toplum meydana getirmektedir. Bu değişim süreci sonunda çevre bilincinin, korunması ve duyarlılığının oluşturulabilmesi için, ona zarar vermekten kaçınan, bilinçli üreten ve bilinçli tüketen, kendisinin de bu çevrenin parçası olduğunu anlayabilen, çevre sorunlarına duyarlı ve bilinçli bir insan modeline ihtiyaç duyulmaktadır. Böyle bir insan modeli dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen çevre sorununun tüm dünyayı aynı derecede etkilediğinin bilincinde olan kültürlerde ortaya çıkmaktadır. Bunu da çevre eğitimi ile sağlamak mümkündür. Eğitim sistemimizde önemli bir yere sahip olan çevre eğitimi, eğitim kurumlarında teorik olarak verilmektedir. Fakat doğal sistemlerin devamını tehlikeye iten bu sorunun çözümü sadece eğitim sistemlerindeki teorik eğitimle mümkün olmamaktadır. "Çevreye duyarlı insan modeli" ancak kültürler ile ilişkilendirilerek bir kültür ve bir yaşam tarzı haline getirilerek sağlanabilmektedir. Teorik bilginin pratiğe ve kültürlere aktarılması da ancak halk eğitimi yani yaygın eğitim ile mümkün olabilmektedir. Bu çalışmanın amacı çevre koruma çalışmalarında yaygın eğitimin genel durumunu ortaya koymaktadır.

Abstract :

The development of science and technology, and its fast being of well known, changed the meaning of controlling the nature. This change made the environmental issue less important and created a fast-producing and fast-consuming society. At the end of this alteration process, to occur a environmental knowledge and its safety there is a necessity of a new model of human which is sensitive for the environmental problems, and doesn't want to damage the environment. This kind of human model can only be occurred in a culture that is sensitive for the environmental problems about all over the world. This culture knows it can affect the whole world in the same ratio. And this can only be prevented by environmental education. One of the most important issues of our education system, the nature education, is given theoretically by our educational stuff. But it is not possible to solve the problems about environmental only by the theoretical education. Creating the model of human that is sensitive for the environment can only be possible by applying it to cultures. The change of theoretical knowledge to practical knowledge can only be possible by the education of the society. The aim of this study is to emphasize the importance of extended education in the works of environmental protection. At the end of the study, the fact that has been determined is that enough impotence is not given the extended education in the conditions of our country

Anahtar sözcükler: Çevre, Çevre bilinci, Çevre eğitimi, Yaygın eğitim

Key words: Environmental, Environmental conscious, Environmental Education, Extended Education

---

GİRİŞ

Canlı yaşamı, içinde bulunduğu ortamın bir ürünüdür. Bu yüzden çevrenin doğal etmenler ya da çeşitli beşeri müdahalelerle değişmesi o bölgede bulunan tüm canlılık faaliyetlerini de aynı oranda etkilemektedir. İnsan, çevre, kültür, ekonomi ve beşeri faaliyetler sürekli birbirleriyle etkileşim halindedirler. Dolayısıyla bu zincirin bir halkasında meydana gelen bir değişim diğerlerini de etkileyecektir. Nitekim dünya genelinde nüfus artışı, bilim ve teknolojinin hızlı gelişimi insanların gereksinimlerini artırmaktadır. Bu ihtiyaçların giderilmesi için geliştirilen teknolojinin kontrolsüz kullanılmasıyla zarar gören doğal kaynakların, çevreye olan olumsuz etkilerinde de belirli oranda artışlar görülmektedir (Yılmaz, Morgil, Aktuğ ve Göbekli, 2002). 21. yüzyılda çevre konularına gösterilen hassasiyet ve bu konuda uygulanması gereken yaklaşımlar artarak önem kazanmıştır. Bunun sonucunda çevre kirlenmesi insanlığın en önemli konulardan biri olmuş, bu kirlenmenin önlenmesi ve çevrenin korunması ulusal sınırları aşan bir boyut kazanmıştır (Avinç, 1997). Gelecek nesillerin daha sağlıklı ve güvenilir bir ortamda yaşamalarını sağlamak için çevreye duyarlı bireyler yetiştirmek, bir zorunluluk haline gelmiştir. Çevre sorunlarının ortaya çıkmasında etkili olan bireylerin, bu sorunların giderilmesinde de; üzerlerine düşen sorumlulukların neler olduğu bilincine ulaştırılmaları gerekmektedir. Bunun sağlanabilmesi, ancak etkin bir çevre eğitimi ile mümkün olacaktır (Altın, Bacanlı ve Yıldız, 2002).

Toplumun tüm kesimlerini çevre konusunda bilgilendirmek ve bilinçlendirmek, sorunların çözümünde fertlerin aktif katılımlarını sağlamak çevre eğitiminin temel hedefi olmalıdır. Çevre ile ilgili konularda aktif katılım sağlayarak

olumsuzluklara karşı tepki oluşturarak, bireysel çıkarların toplumsal çıkarlardan ayrı düşünülmemeyeceği gerçeğini kavratarak yeni bir eğitim yöntemi uygulanmalıdır. Bu eğitim, örgün eğitim kurumlarında verilebileceği gibi, yaygın eğitim kurumlarında da verilmelidir.

ÇEVRENİN ÖNEMİ

Çevre, canlıların içinde bulunduğu ve tüm hayatsal faaliyetlerini sürdürdüğü ortam ya da koşullardır. İlk canlılar bu ortam içinde meydana gelmişlerdir. İnsanoğlunun yeryüzünde son bir kaç milyon yıldan günümüze yaşadığı göz önünde bulundurulursa neden çevre sorunlarının son yıllarda ciddi olarak yaşamı tehdit ettiği sorgulanabilir (Ulusal Çevre Eylem Planı, 1997). İnsan yaşamı çeşitli dengeler üzerine kurulmuştur. Bunlar içinde en önemlisi, insanın çevresiyle oluşturduğu dengedir. Doğal dengeyi oluşturan zincirlerin halkalarında meydana gelen kopmalar zincirin tümünü etkileyip, bu dengenin bozulmasına neden olarak çevre sorunlarını oluşturur. İnsanın yaşadığı çevre koşulları sürekli değişmekte ve beraberinde yeni sorunları da getirmektedir. Endüstrileşmenin toplumların ekonomik ve toplumsal yapısını, alışkanlıklarını ve davranışlarını değiştirdiği bir gerçektir. Gelişmekte olan ülkelerde hızlı kentleşme sonucu oluşan atık ve çöp miktarlarındaki artış, istenmeyen sonuçlara neden olmaktadır (Şafak, 1999). Hiç bitmeyecek zannıyla son derece savurganca kullanılan kaynaklar, artan nüfus baskısıyla birleşince ortaya olumsuz manzaralar çıkmaktadır. İklim değişikliği, ozon tabakasındaki tahribat, ormanların katledilmesi, su kaynaklarının kirlenmesi, gürültü, ulaşım, çevreye zararlı kimyasal maddelerin bilinçsizce kullanımı, erozyon, kıtlık ve açlık bugün dünyamızın en belirgin problemlerinden

bazılarıdır (İleri, 1998). Çevre koşullarının aynı zamanda eğitim üzerinde olumlu yada olumsuz etkileri de görülmektedir (İlgar 2003).

ÇEVRE EĞİTİMİ

Çevre eğitimine olan gereksinim insanların yaşamı için gerekli olan en uygun koşulları sağlama isteğinden doğar. Çevrenin iyi ya da kötü olması, uygarlığın gelişmesinin esas amacı ve insanlığın doğal hakkı olan yaşam sağlığını doğrudan etkiler. İnsanın varolma ve gelişimi için gerekli olan doğal koşulların eksik olduğu durumda tüm sosyal problemler anlamlarını kaybeder. Bu yüzden çevre eğitimi, eğitim sisteminin yapısına dahil olmakla yetinilmeli, eğitimin esaslarından birini oluşturmalıdır.

Artan çevre sorunları sonucu toplumun, ilk ve orta öğretim öğrencilerinin eğitimi önem kazanmıştır (Özer, 1991). Ülkemizde de çevre bilincini yerleştirmek ve çevre duyarlılığını artırmak amacıyla 1992 yılında lise ders programına yeni bir seçmeli ders eklenmiştir (Hadimoğulları, 2002). Özellikle ilkökul çağı sonuna kadar çevre eğitiminin başarılı biçimde yapıldığı yerlerde, yapılan araştırmaların gösterdiği şey, çevre eğitiminin, birisinin ağızından aktarılarak yapılamayacağıdır. Yaşanarak yapılması gereken bir şey olduğu ve çocuğa çevresini yaşama şansını vermektir (Gürkaynak, 1995). Eğer tarih ve edebiyatı kültürel değerlere sahip çıkarak, fen bilimler tabiat kanunlarını bilmek için öğreniyorsak, çevre eğitimi de insanoğlunun gelecek yaşamının ve gelişiminin sağlanabilmesi için şart olan; doğaya karşı insancıl davranışın oluşturulması, tabiatı değiştirmek için müsaade edilecek ölçütün belirlenmesi, özel sosyal-doğacı kanunların ve davranış

normatiflerinin belirlenmesi için gereklidir.

Hızla artan çevre sorunlarının çözümünde ve çevrenin korunup iyileştirilmesinin temelinde de yatan eğitim, bu tür bir eğitimidir ve “çevre eğitimi” adı altında genelleştirilebilir. Günümüzde “çevre eğitimi” verilerek çevre bilincinin sağlanması, öncelikle “milli” sonrasında ise “evrensel” bir sorumluluk halini almıştır. Bu nedenle Çevre eğitimi programları, eğitim kademesinin başlangıcından itibaren şekillendirilmeli ve bilinçli olarak kişiye kazandırılmalıdır (Yücel ve Morgil, 1999). Kıt kaynakların doğru kullanılmasında insanın çocukluktan eğitiminin önemli olduğu kadar alınan eğitimin yaşam şekli haline gelmesi de zorunludur. Çünkü alınan eğitimler, not alma, sınıf geçme amacından çok projeler geliştirme, öğrendiklerini kendi yaşamında da uygulama anlamında olmalıdır. Eğitim verilenlerin konuya motivasyonları, inandırılmaları ile mümkündür (Mutlu, 2000).

Hiç zaman kaybetmeden insanlar, söz konusu çevre problemlerine çözüm bulmak için üzerlerine düşeni yapmak zorundadırlar. Bugün, çevre problemleri sadece teknoloji ile veya yasalarla çözülebilecek bir problem değildir. Bu ancak bireysel davranışların değişmesi ile mümkündür. Davranışların değişmesi ise tutum, bilgi ve değer yargılarının değişmesini zorunlu kılar. Çevreye karşı pozitif tutum ve değer yargılarının oluşması ise çevre eğitimi ile mümkündür (Erten, 2001). Çevre eğitimi denildiği zaman genel çevre kültürünün, kendi ülkesi ve yakınları, tüm evren için çevreci bir sorumluluk hissinin oluşturulmasına yönelik kesintisiz öğretim süreci, eğitim ve gelişim anlaşılmaktadır (Mamedov, 1998). Bu nedenle, bireyde, istedik düşünce, davranış, değer yargısı, bilgi ve beceri kazandırma süreci olarak yararlanmak

söz konusu olabilirse de, bu verilecek eğitimin yöneldiği amaçlara, içeriğine ve özüne bağlıdır (Geray, 1997).

Çevre korumayla ilgili olarak, tüm bireylerin hak ve görevleri bakımından çok büyük önemi olan çevre bilincinin ve duyarlılığının geliştirilmesi, çevre eğitiminin çok ciddi bir şekilde ele alınıp uygulanması gerekmektedir. Çevre eğitiminin temel amacı şöyle özetlenebilir: *Eğitim ve öğretim sürecinden geçen kişilerin çevre konularında sorumlu davranışları sergileyebilmelerine olanak sağlayıcı ve teşvik edici bilgi, beceri ve değer yarguları ile donanmış vatandaşlar olarak yetişebilmelerine yardımcı olmaktır.* Bu genel amaç doğrultusunda çevre bilinci yüksek fertlerden oluşan bir toplum yaratmak üzere gereken eğitimin temel hedefleri Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Çevre Özel İhtisas Komisyonu Raporu'nda aşağıdaki şekliyle sıralanmıştır:

a) “İnsan etrafında gelişen çevre ve doğa olaylarına karşı daha hassas bir yaklaşım olanağını yaratacak ve çevredeki olayları duyu organları yolu ile algılayabilecek,

b) Yapay çevre ile doğal çevrenin özelliklerini karşılaştırmalı olarak çözümleyip, aralarında etkileşim ağını inceleyebilecek,

c) Çevre araştırmaları yapabilmek için gerekli teknik ve metotları öğrenip uygulayabilecek,

d) Çevre bilimleri ile diğer disiplinler arasındaki dinamikleri ve kaçınılmaz bağlantıları inceleyip kavrayabilecek,

e) Karar verme yeteneği gelişmiş, böylece çevre sorunlarını tanımlayıp çözümlenmeyi gerçekleştirebilecek işlev ve becerileri kazanmış,

f) Çevre ile ilgili olayları izleyip kişinin ister yakınında ister uzağında

meydana gelmiş olsun bu olaylarla bütünleşmesinin önemini hisseden,

g) Yakın çevresinde ve kendi yaşam ortamında doğayı koruma felsefesini geliştirip tatbik edebilen,

h) Sosyal yaşamında gerekli olan özellikleri (özgüven, sorumluluk, yaratıcılık, kendini diğerlerine anlatabilme, inandığını uygulayabilme gibi) geliştirmiş,

i) Sahip olduğu değer yargılarının neler olduğunu ve diğer kişilerin aynı değer yargılarına sahip olmaması halinde doğan çelişkileri uzlaşmayla nasıl giderebileceğini bilen,

j) Doğal çevrenin özelliklerini bozmadan hatta korumak ve geliştirme yapabilecek sosyal faaliyetler yaratabilen veya bunlara katılan fertler oluşturulmalıdır" (Ulusal Çevre Eylem Planı, 1997).

ÇEVRE EĞİTİMİNDE YAYGIN EĞİTİM VE ÖRNEKLERİ

Eğitim doğumla başlayan ve ölünceye kadar devam eden bir süreçtir. Yaşam boyu süren eğitimin okullardaki kısmına öğretim diyoruz. Bu bağlamda öğretim, eğitimin önemli bir parçası ama tamamı değildir (Gökdağ, 1995). Çevre eğitiminde ise asıl olan uygulama boyutundaki kısımdır; yani yaygın eğitimidir. Programlı öğretim programlarının tamamlama ve uygulama basamağıdır. Yaygın eğitim, örgün eğitim sistemine hiç girmemiş ya da herhangi bir kademesinde bulunan veya bu kademelere çıkmış fertlere gerekli bilgi, beceri ve davranışları kazandırmak için örgün eğitimin yanında veya dışında onların; ilgi, istek ve yetenekleri doğrultusunda ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmeler sağlayıcı nitelikte, çeşitli süre ve düzeylerde hayat boyu yapılan eğitim-öğretim-rehberlik ve uygulama faaliyetlerinin tümüdür. Amacı, toplumu

ve fertleri ekonomik ve sosyal yönden dinamik hale getirmektir (Türkiye Çevre Atlası, 2004).

Bu anlamda yaygın eğitimin amacı toplumun tüm katmanlarında, özellikle kentsel kamuoyu, kırsal kamuoyu ve çalışan kitle (özel / devlet sektöründe) gibi hedef kitlelerde doğal kaynakların sürdürülebilirliğinin önemini algılanmasına çalışmak; doğal kaynakların korunması ve gelecek nesillere aktarımının önemini vurgulanması; çevre sorunlarına karşı nasıl bir strateji oluşturulması gerektiği ve çevre bilinci ile nasıl hareket edilmesi gerektiği hususlarının irdelenmesidir (Kızıroğlu, 2000). Çevre bilinçlendirilmesinde yaygın eğitimin, çevrenin insan temel ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için doğal kaynakların rasyonel olarak kullanımı, gelişigüzel kullanılmasının doğurduğu tükenme ve kirliliğin önlenmesi, çevrenin kendi kendini yenileme yeteneğini koruyabilmesi için kararlılığın sağlanması yönünde insanlarda olumlu davranış değişikliği meydana getirmektir. Fabrikada, tarlada, işyerlerinde, işbaşında çevre için eğitim yapılabilir. Eylem içinde çevreye ilişkin yeni tutumlar, davranışlar kazandırılması sağlanabilir. Toplum eğitimi ve kalkınma merkezleri, halk odaları, belde evleri, çevre evleri gibi adlar altında çalışan eğitim odaklarında halkın bu konularda eğitilmesi için elverişli bir ortam sağlar (Geray, 1997).

Yaygın çevre eğitimi çevre sorunlarının güncelliği ve etkinliği oranında sürekli yapılan bir eğitim basamağıdır ve tüm toplum katmanlarını ilgilendirir. Kamu kuruluşlarında çalışanlar, özel sektörde istihdam edilenler; yönetilen ve yönetenler, özetle tüm kesim çevre eğitiminden geçirilmelidir (Kızıroğlu, 2000). Bu eğitim basamağında çevre için insanlara; çevrenin ve çevre sorunlarının farkına varma, çevre

ve çevre sorunları hakkında bilgi sağlama, çevre ile ilgili olumlu ve gerçekçi tutumlar geliştirilmesini sağlama, çevrenin geliştirilmesi, korunması için gerekli felsefenin yaygınlaştırılması, çevreyi ve çevre sorunları belirleme, anlama ve çözüme işlem ve yaklaşımların geliştirilmesi, çevrenin oluşumuna, korunmasına ve sorunların çözümüne katılımın sağlanmasında yardımcı olur (İleri, 1998).

Yaygın eğitim kurumları türlerine göre: halk eğitim merkezleri, mesleki eğitim merkezleri, eğitim ve uygulama okulları, mesleki ve teknik açık öğretim okulları, iş eğitim merkezleri, bilim ve sanat merkezleri, endüstri pratik sanat okulları, olgunlaşma enstitüleri, pratik kız sanat okulları, açık öğretim lisesi, açık öğretim ilköğretim okulları, özel kurslar, özel dershaneler, yetişkin teknik eğitim merkezlerinden oluşmaktadır (Ulusal Çevre Eylem Planı, 1997).

Yaygın eğitimde çevre eğitiminin amaçları şöyle özetlenebilir:

- Halkın çevre sorunlarının farkına varması ve duyarlılık geliştirmesi,
- Bulunduğu çevrenin sorunlarının belirlenmesinde yardımcı olabilmesi,
- Çevrenin korunması ve sürdürülebilir yaşama katkılarının neler olabileceğini fark edebilmesi,
- İçinde bulunduğu çevre sorununa olumlu ve yapıcı çözümler geliştirebilmesi,
- Ailesine ve yakın çevresine çevreyi koruma yollarına karşı bilgilendirmesi,
- Çevrenin korunması ile ilgili bilgilerini uygulamaya geçirebilmeye yardımcı olmaktır.

Halk Eğitim Kursları

Halk eğitimi topluma, her seviye ve kesimdeki fertlere, ihtiyaçlara dayalı programlar halinde sunulan, kişileri milli ve insani değerlerle donatan,

onların ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda ilerlemelerine yardım eden sistemli, teşkilatlı ve sürekli okul dışı eğitim, öğretim ve rehberlik faaliyetleridir.

Halk eğitimi toplumun bütününe hitabeden bir eğitim faaliyetidir. Bu yolla toplumun değer sistemi geliştirilir, kültür değerleri topluma mal edilir, ekonomik hayatının gelişmesi sağlanır ve gelişen teknoloji en küçük toplum birimlerine kadar yayılır. Böylece küçük toplum birimleriyle millet topluluğu arasında gerekli ahenk ve bütünlük sağlanır.

Doğaya en büyük zararı, çocuklarımızın değil de yetişkin vatandaşlarımız tarafından verildiği düşünüldüğü zaman bu kadar büyük bir kitleye hitabede bilen bir eğitimde çevre için vereceğimiz her bilginin günlük yaşantı ve davranışlara da uygulanması o derece yararlı olacaktır. Bunun örnekleri de mevcuttur. Halk Eğitim Merkezleri ve Eğitim Odalarında beslenme, sağlık, çocuk bakımı, ev ekonomisi dersleri verilmektedir. Bu derslerin içeriğinde "çevre temizliği ve bakımı, çevrenin hastalıkların yayılmasındaki rolü, suların temizliği, atık ve artıklar, sağlığa uygun helâ çukuru, çöpler ve gübre, çöplerin sağlığa zarar vermeyecek şekilde toplanması, çevrenin temizliği için dikkat edilmesi gereken kurallar, farelerle savaş, vücut ve ağız temizliği, hastalıklardan korunma, aşılarda aile planlaması konuları yer almaktadır (Ulusal Çevre Eylem Planı, 1997).

Hizmet İçi Eğitimler

Hizmet içi eğitimin amacı ilgili kamu görevlilerinin ve ilgili işyeri çalışanlarının hizmete yatkınlıklarını sağlamak, görevlerinde etkinlik ve verimliliklerini artırmak, onları hizmetin gerektirdiği bilgi ve becerilerle donatmak ve daha üst kadrolara hazırlamak, kendilerine devredilen yetki ve sorumlulukların

kullanılışında uygulanacak yöntemleri öğretmek amacıyla sistemli ve sürekli eğitilip yetişmelerini sağlamaktır.

Ülkemiz örneğinde kamu görevlerinin oranını tüm çalışanlar içinde ne kadar büyük bir paya sahip olduğu düşünüldüğünde hizmetiçi eğitimin de o kadar büyük bir kitleye ulaştığı ortaya çıkmaktadır. Gelişen ve değişen teknolojinin günümüzde bizlere sağladığı yarar kadar çevreye verdiği zararı da göz önünde bulundurmadan kaçınılmalıdır. Hizmet içi eğitimlerde verilen teknolojik eğitim yanı sıra çevre eğitimi de verilmektedir. Sadece kamu görevinde görevli olan çalışan sayısının 1.500.000 civarında bulunduğu gerçeğinden hareketle oldukça önem arz etmektedir. Çalışanların çevre duyarlılık düzeylerinin artırılması ve böylelikle çalışma hayatına yeni başlayan gençlerin de bu konuya duyarlı hale getirilmesi mümkün olabilir. Bu durumda formatör eğitimci kanalı ile il ve ilçeler ölçeğinde mevcut çalışanların tümüne, çevre eğitimine ilişkin uygun tutum ve davranış kalıplarının geliştirilmesi gerekmektedir. Gerekli ders materyali ve eğitim programları hazırlanarak buna yönelik kurslar uygulanmalıdır (Ulusal Çevre Eylem Planı, 1997).

Asker Eğitimleri

TSK sistemi ele alındığında her Türk erkek vatandaşı asker olmak zorundadır. Türk Silahlı Kuvvetleri kapsamında personel eğitim ve öğretim faaliyetleri içersinde "Yurt Sevgisi Eğitimi" dersi adı altında tüm birimlerine çevre bilinci kazandırılmaktadır. Bu ders kapsamında er ve erbaşlara vatandaşlık görevleri öğretimi çerçevesinde verilen bilgiler arasında ele alınan en önemli konuların başında çevre eğitimi gelmektedir. Çevre eğitimi içeriğinde ise en fazla çevre koruma bilinci ve ağaçlandırma faaliyetleri üzerinde durulmaktadır. Her askere bu konular

hakkında geniş bilgiler verilmesinin yanında kışlada ve sivil hayatta çevre koruma bilinci aşılacaktır. Askerliğini yapan her vatandaşa sivil hayatta çevreye nasıl davranacağı ve ailesi başta olmak üzere yakın çevresine de bu bilgileri aktarması istenmekte bu yönde eğitim verilmektedir. Ağaçlandırma faaliyetleri içersinde yılda 15 milyon fidan dikilmektedir. Bu kapsamda da verilen derslerde orman ve fidanlık alanlara, doğal hayata ve doğal hayatın korunmasına yönelik genel bilgiler verilmekte yine bu bilgileri de aile ve yakın çevresine öğretmesi istenmektedir (Yurt Sevgisi Eğitimi, 2005).

Çiftçi Eğitimleri

Kırsal kesimde yaşamını tarım ve hayvancılıkla sürdüren ve Türkiye nüfusunun yaklaşık yarıya yakınına oluşturan kişilere dönük eğitim Tarım ve Köy işleri Bakanlığı tarafından yapılmaktadır. Bu kurslarda çiftçilere daha iyi tarımsal üretimin nasıl yapılabileceği, hayvancılıkla ilgili temel bilgiler ile ev ekonomisi ve kooperatifçilik konularında eğitim verilmektedir. Doğa ile yüz yüze olan, toprağı, suyu tarımsal üretim faaliyetleri gereğı çok kullanan çiftçilerin toprak ve suyun uygun kullanımı, zirai mücadelenin en uygun tarzda yapılabilmesi konularında eğitimi fevkalade önemlidir.

Türkiye’de tarım ve hayvancılıkla yaşamını devam ettiren kırsal kesimdeki bireylere yönelik çeşitli eğitim programlarında çevre ve çevre sağlığı konularına yer verilmelidir. Ayrıca yaygın eğitim bağlamında düzenlenen çeşitli kurslarda çiftçilikle uğraşan bireylere dönük programlar ve yazılımlar hazırlanarak uygulamaya konulmalıdır. Uygulamada Ziraat Odaları Birliğinin de etkin olarak işin içinde yer alması yararlı olabilir (Ulusal Çevre Eylem Planı, 1997). Ayrıca yerel kooperatif birlikleri (Fiskobirlik, Gülbirlik, Tariş,

ticaret odaları meyve sebze birlikleri, tarımsal kalkınma kooperatifleri) eğitimin bir parçası olmalıdır.

Kadınların Eğitimi

Kadınların sosyal hayatın her kesiminde üstlendikleri görevler, bunun yanında evdeki temizlik, yemek hazırlama, çocukların bakımı v.b. görevler ile uğraştıkları için çevre ile ilişkileri oldukça fazladır. Kırsal kesimde bayanlar tarım ve hayvancılıkta çalışmaya hayatına etkin olarak katıldıklarından yine ön plandadırlar. İşte bu temel olgudan hareketle bayanların duyarlı olmadığı ve katılımının sağlanmadığı bir toplumda sürdürülebilir kalkınmadan ve başarılı bir çevre eğitiminden bahsetmenin pek mümkün olmayacağı bir gerçektir.

Aile bireyin topluma hazırlandığı, sosyalleşmenin başladığı ilk yerdir (Şafak, 1999). Çocuklar, çevrelerinde ne olup bittiğini öncelikle anne- babalarıyla kurdukları iletişim aracılığıyla öğrenirler. Bu nedenle, çocuğun evde aldığı eğitim çocuğun gelecekteki davranış ve ahlak biçimlenmesinin tohumlarını atar (Güven, 2001). Bir kadın eğitiminin, bir aileyi eğitmekle eşdeğer olduğu ve bir erkeğı eğitmeye göre daha önemli olduğu vurgulanmaktadır. Kadın eğitiminin ekonomiye ve topluma olumlu katkıları bilinmesine rağmen özellikle gelişmekte olan ülkelerde kadınların eğitimine daha fazla önem verilmesi gerektiğı halde çok dikkate alınmamaktadır (Yumuşak, 2004.)

Türkiye’de bulunan gönüllü kadın kuruluşları ile Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü tarafından, gerek kadınların statüsüne ve gerekse çevreye ilişkin tutum ve davranışlarının geliştirilmesine yönelik araştırmaların yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu konuda öncelikle her meslek ve eğitim düzeyinden tüm bayanların duyarlılık düzeylerinin sap-

tanmasına ve bu duyarlılığın arzu edilen seviyeye çıkartılabilmesi için çevre eğitim programlarının uygulanmasına ihtiyaç vardır. Bu eğitim programları meslek gruplarına göre hizmet içi eğitim veya yaygın eğitim faaliyetleri şeklinde hayata geçirilebilir.

Medya ve Basın Yolu ile Eğitim

Bu tarz yaygın çevre eğitim süreci toplumun tüm katmanlarını kapsar. Ancak eğitimde her türlü medya olanağından yararlanmak gerekir. Radyo ve televizyonun bir kitle iletişim aracı olarak habercilik, toplumsal tüleşme, kamuoyu oluşturma, eğlendirme, dinlendirme işlevleri yanında en önemli bir görevi de özellikle geri kalmış ülkelerde halk eğitimidir (Geray, 1978). Yazılı basında yeşil sayfa adı altında çevre sayfalarının yer aldığı gazetelerin sayısının artırılması geniş kitlelere ulaşma adına daha yararlı olacaktır. Ayrıca toplumsal çevre eğitimi için oluşturulan bir komisyon TV, radyo programları hazırlayabilir (Özer, 1991). Medya; yani yazılı ve sözlü medya, yapacakları çevre eğitim programları, belgeseller ve katılımın sağlandığı aksiyonlar ile toplumun tüm katmanlarına hitap edecek şekilde yayınlarla, çevre eğitimine daha çok katkıda bulunmalıdırlar (Kızıroğlu, 2000).

Türkiye’de çevre konusunda toplumsal duyarlılığın oluşturulmasında basın organlarının büyük rolü olduğu açıktır. Basının konuyla ilgili rolünü irdelemek amacıyla 1993 yılı Ağustos ayında Köyceğiz-Dalyan Özel Çevre Koruma Bölgesi’nde I. Basın ve Çevre Toplantısı yapılmıştır. Bu toplantının amacı çevrenin korunmasının Türkiye gündeminde tartışılmasını sağlamak, basınla diyalogu geliştirmek, karşılıklı fikir alışverişinde bulunmaktır. Çevre Bakanı’nın başkanlığında yapılan bu toplantıda, ülkemizde ve dünyada insan-çevre ilişkisi çok geniş bir perspektif

içinde değerlendirilerek, basının bu konudaki rolü ve kitle iletişim araçlarının kullanımına ilişkin politikalar belirlenmiştir. Bu toplantıya katılan gazetecilerin görüşleri ile yine aynı yılın beş aylık süresinde Türkiye’deki basın organlarında yayınlanmış konuya ilişkin haber ve makalelerin kopyaları Çevre Bakanlığı tarafından “Basın ve Çevre” isimli bir kitapta yayınlanmıştır.

Basın organlarında yer alan çevre konusunda duyarlılığın artırılmasına yönelik haberler, daha çok bazı köşe yazarlarının konuyla ilgili görüş ve önerileri kısa haber niteliğindeki yazılardan oluşmaktadır. Oysa dünyadaki genel eğilimler çerçevesinde, öncelikli olarak, basında konuyla ilgilenen gazetecilerin çeşitli zamanlarda seminerlere çağırılarak eğitimden geçirilmeleri oldukça önem arz etmektedir. Ancak bu şekilde tüm basın organlarında bir tür eş güdüm ve birliktelik sağlanabilir. Bu tür seminerlerde gönüllü kuruluşlardan yararlanılmalıdır (Ulusal Çevre Eylem Planı, 1997).

Bugün ulusal olmaktan öte uluslararası bir düzeyde belirli seviyeye ulaşan ve dünya yaşamını tehdit eden çevre sorunları karşısında; yaygın eğitimin bilinçli ve yararlı bir değerde sorumluluğunu üstlenen TRT, bunun yanında özel TV’ler ve radyolar, bunlara ilave olarak gönüllü kuruluşların bültenleri, çalışmalarını geçmiş yıllara oranla çok daha programlı, sorunları haber niteliği anlayışından ziyade, sorunların nedenleri ve çözümleri üzerindedurmaktadırlar (www.fbo.hacettepe.edu.tr/cevresorunlari.html)

Gönüllü Kuruluşlar, Dernekler ve Topluluklar

Bilindiği gibi Gönüllü Kuruluşlar gönüllülük esası ile insanlık yararına hizmet etmek için herhangi bir çıkar gözetmeksizin kurulmuş teşkilatlardır.

Günümüzde sürdürülebilir kalkınmanın hedeflerine ulaşılabilmesi için gönüllü kuruluşların rolü oldukça önemlidir. Birleşmiş Milletlerin bakış açısında kalkınma konusundaki esas üyeler her ne kadar devletler ise de, toplumun bütün unsurlarının kalkınmaya aktif olarak katılımı sağlanmadıkça sürdürülebilir olamayacağı açıktır. Günümüzde artık birey katımlı sürdürülebilir kalkınma modelinin daha etkin olduğu gerçeği anlaşılmıştır. Bu konuda gönüllü kuruluşların sivil toplumu eğiterek güçlendirmede ne denli önem arz ettiği açıkça ortaya konmuştur (Gönüllü Kuruluşlar Toplantısı).

Gönüllü kuruluşların eğitimsel önemi, özellikle 1972 Roma Kulübü'nün hazırladığı "Gelişmenin Sınırları" konusundaki raporda dünyada ki kaynakların sınırlılığına işaret etmesinden itibaren anlaşılmıştır. Aynı yıl BM-Çevre Programı'nın (UNEP) kabul edilmesi ve de gönüllü kuruluşların duyarlılığı, çevrenin korunması hareketlerine ivme kazandırmış ve uluslararası düzeyde konu gündeme alınmıştır (Ulusal Çevre Eylem Planı, 1997).

SONUÇ

Çevre sorunlarının eğitime girmesinin nedenleri, insanın yaşaması için gerekli doğal kaynakların tükenmekte olması, bazı gerçeklerin yeterince anlaşılabilmesi, umursamazlık vb. nedenlerden dolayıdır. Endüstriyel gelişmelerin bu kaynakları tüketecek ve çevreyi bozacak boyutlarda ve biçimde ortaya çıkması, endüstrileşmemiş ülkelerde de yine çeşitli biçimlerde çevre bozulmasının insanın mutluluğunun tehdit eder biçimde meydana gelmesi (Akyüz, 1979) çevresel duyarlılıkta önem oluşturmuştur.

Çevre için eğitim gerek olduğunda, bunun yaygın eğitim düzeyinde

de ele alınması önem kazanmaktadır. Çevrede yaşayanların çevrede bilinçlendirilmeleri için, tüm etkinliklerin yanı sıra, eğitimde gerekli olmaktadır. Bu eğitimi, herkese ulaşacak biçimde örgütlemek ve uygulamak kaçınılmazdır (İleri, 1998).

Yaygın eğitim yoluyla okul dışında toplumun tüm kesimlerini ilgilendiren çevre sorunları ile ilgili bilgi, belge ve önlemlerin alınması için etkili bir program uygulanmalıdır (Kızıroğlu, 2000). Çevre bilincinin kazandırılmasında en büyük etken olan çevre eğitimi toplumun tüm kesimlerine ulaşacak şekilde yaygınlaştırılmalıdır. Çevre eğitimi her yaş ve meslekteki kişilere belirli bir program dâhilinde verilmelidir (Türkiye Çevre Atlası, 2004).

Toplumun tüm kesimlerini çevre konusunda bilgilendirmek, bilinçlendirmek, olumlu ve kalıcı davranış değişiklikleri kazandırmak, sorunların çözümünde fertlerin aktif katılımlarını sağlamak çevre eğitiminin temel hedefi olmalıdır. Çevre ile ilgili konularda aktif katılım sağlayacak, olumsuzluklara karşı tepki oluşturacak, bireysel çıkarların toplumsal çıkarlardan ayrı düşünülmemeyeceği gerçeğini kavrayacak bir eğitim yöntemi uygulanmalıdır.

Çevre eğitimi yalnız bilgi vermek ve sorumluluk hissi oluşturmakla kalmamalı, insan davranışını da etkilemelidir. Bunun için eğitim çalışmalarında işitsel ve görsel materyaller ile uygulamaya ağırlık verilmelidir.

Çevrenin korunması, geliştirilmesi ve iyileştirilmesi konularında gösterilen çabaların amacı, insanların daha sağlıklı ve güvenli bir çevrede yaşamalarının sağlanmasıdır. Bunu sağlayacak olan da insanın kendisidir. Çünkü çevreye zarar veren de, çevreyi koruyan ve geliştiren de insandır. Günümüzde çevre bilinci sağlıklı bir çevrede yaşamayı, temel insan haklarından biri

olarak kabul etmektedir. Bu ise ancak kaliteli bir eğitimle mümkündür (Doğan, 2003). İnsan ve çevre arasındaki etkileşimin vazgeçilmez nitelikte oluşu, çevre kavramının günümüzde kazandığı boyutlar, çevrenin ulusal düzeyde olduğu kadar, uluslararası düzeyde de yeni yaklaşımlarla ele alınması gereğini ortaya çıkarmıştır. Anayasamızın 56. Maddesinde "Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşın ödevidir" denilmektedir. Bu doğrultuda çevrenin korunması ve çevre kirliliğinin önlenmesi konusunda devlete ve vatandaşlara çeşitli görevler düşmektedir. Ülkemizde bugün ortaya çıkan sorunların ana nedenlerinden birisi: Bilgi edinme ve bilinçlenmede karşılaşılan eksikliklerdir. Çevre bilincine sahip olmayan bir insan, yaşadığı dünyayı güvenli bir çevrede yaşamasıdır. Bu açıdan kamuoyunun mutlaka çevre konusunda bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Yaygın yapılanma, bir örgütlenme sürecidir. En küçük birim olan aileden başlar ve tüm dünya yaşayanlarını hedefler. Çünkü ilgili tüm bireyleri hedeflemeyen bir program ne kadar mükemmel olursa olsun güzel bir söylem veya tasarı olmaktan ileri gidemez. Yaygın yapılanmanın en önemli ilkesi; çalışmalara aktif olarak katılmaya bile sorumlu ve duyarlı her bireyi yapılanmanın içerisine çekmektir. Geniş kitlelere ulaşabilmenin en iyi yöntemi, onları kendi iş çevrelerinde, kendi evlerinde ve yakın çevrelerinde, çevreci uygulamalara yönlendirmektir. Bu yöntem ile her insana ulaşmak, ona çevre bilincini aşılamak, kendisinin de bir şeyler yapabileceğini, yaptıklarının da, bütünü içinde çok önemli katkısının olduğunu göstermek ve bu şekilde yaygın yapılan-

disinden sonra başkalarının da kullanacağını idrak edemez. Hâlbuki çevre, bize geçmişten kalan bir miras değil; korunması, geliştirilmesi ve gelecek nesillere en güzel şekilde devredilmesi gereken bir emanettir.

Toplumumuzun büyük bir kısmında çevre bilincinin yeterince oluşmaması nedeniyledir ki çevre, ilgilenmeye değmeyen bir konu olarak algılanmaktadır. Çevre eğitiminin önemli hedeflerinden birisi ise, yeni bir insan tipini, ahlak anlayışını ve tüketim bilincini topluma kazandırmak, ihtiyacı kadar tüketen, gelecek nesillere karşı sorumluluk hisseden, çevre sorunlarına karşı duyarlı ve bilinçli bir insan modeli yetiştirmektir (http://www.cevreorman.gov.tr/co_02.htm).

Çevrenin korunması ve geliştirilmesi konusunda gösterilen çabaların amacı, insanların daha sağlıklı ve dahamanın içine çekmek mümkün olacaktır. Yaygın yapılanma uzun ve zor bir yoldur, ama bu yapılanma gerçekleştirildiği takdirde, sorunların çözümü mümkünolabilecektir (<http://www.deepnature.com/cevreorgutleri.htm>).

Çevre sorunlarının çözümünde insan unsurunu esas alan eğitim faaliyetlerinin önemli olduğu bilinen bir gerçektir. Çevre konusunda duyarlı vatandaşların kesin çözüm için gerekli olduğu ortadadır. Bu bağlamda toplumun tüm kesimlerini çevre konusunda bilgilendirmek, bilinçlendirmek, olumlu ve kalıcı davranış değişiklikleri kazandırmak ve sorunların çözümünde bireylerin birer sorumlu vatandaş ve çağdaş insan olarak aktif katılımının sağlanması amaçlanmaktadır (<http://www.evkultur.com/cevre/cevresurasi/6-7komkar.htm>).

Her ne kadar yöresel, ulusal ve bölgesel "çevreler" değişik olmakla

beraber, vatandaşlık eğitimi, yaygın eğitim olarak çevre eğitimi ilke ve kavramları her yerde uygulanabilir. Bu kavram ve ilkeleri belli başlı olarak şöyle genellemek mümkündür:

- Çevre eğitimi tüm vatandaşlara, çevreye etkili olan meslek mensuplarına ve gruplara, çevre problemleriyle ilgili olan akademik, teknik meslek sahiplerine hitap etmelidir (İleri, 1998).

- Çevre eğitimi, her çevrede verilmeli, uygulamaya yönelik olmalı ve her ortam çevre eğitimi için araç olarak kullanılmalıdır.

- Çevre eğitimi sürekli, katılımlı ve dengeli kalkınma sistemi içerisinde yaşamın her basamağında ve toplumun tüm katmanlarında verilmelidir (Kiziroğlu, 2000).

- Kitle iletişim araçlarıyla çevre eğitiminin yaygınlaştırılmasına önem verilmeli, TV ve radyo programları ve basın yoluyla, geniş halk kitlelerine çevre eğitimi verilmesinin sağlanması için işbirliğinin güçlendirilmesi sağlanmalıdır.

- Kamuoyunda çevre konularında dikkati çekmek ve aktif katılımı sağlamak amacıyla, çeşitli kampanyalar ve yarışmalar ile kurs, seminer, panel, sempozyum, açıkoturum ve benzeri toplantılar düzenlenmelidir.

- Özel ya da kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan personele, hizmet

içi çevre eğitiminin verilmesi sağlanmalıdır.

- Okullarda çevre dersini veren öğretmenlerin çevre konusunda yeterli davranışa sahip olamamaları çevre eğitimi olumsuz yönde etkilemektedir (Şimşekli, 2001).

- Çevreyi eğitimi halkı tehdit etmek, korkutmak, gözdağı vermek yerine bilgilendirme, bilinçlendirme ve uyarma niteliğinde olmalıdır.

- Çevre eğitimi gerçek yaşamla ilişki kurularak verilmeli ve uygulamaya da geçirilmelidir.

- Çevre eğitiminde kadın eğitiminin rolü yadsınamayacak kadar büyüktür. Çünkü ailede en önemli eğitici kadındır ve çocukların eğitiminde kadının rolü çok fazladır.

- Çevre eğitiminde gönüllü kurum ve kuruluşlar yaygın eğitim kademesinde en önemli görevi üstlenmektedirler. Bu sebeple bu kuruluşların üyeliklerin arttırılması ve bu kuruluşların güçlendirilmesi gerekmektedir.

- Türkiye'nin tüm il merkezlerinde (Hakkari'den Edirne'ye kadar) sergi, botanik bahçesi, milli parklar, hayvanat bahçesi, tabiat müzelerinin geliştirilmesi ve buralarda eğitici seminer ve sunumlar yapılması (Ekim, 2000) yararlı olacaktır.

KAYNAKLAR

- Akyüz, Y., (1979). Eğitimde Çocuk-Doğa ve Çevre Koruması İlişkileri, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Ankara, 12, 1-4
- Altın, M., Bacanlı, H. Ve Yıldız, K. (2002). Biyoloji Öğretmeni Adaylarının Çevreye Yönelik Tutumları, V. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Kongresinde Sunulmuş Bildiri, ODTÜ, Ankara.
- Avinç, A. (1997). Değişik Enerji Kaynakları ve Çevreye Etkileri, Ekoloji Çevre Dergisi, 7(27),19-23.
- Doğan, M. (1993). Çevrenin Korunması ve Çevre Eğitimi. M.E.B. Vakfı Dergisi, 25., 25-26
- Ekim, T., (2000). Doğa Tarihi Müzeleri ve Botanik Bahçelerinin Çevre Eğitimindeki Rolü, V. Uluslararası Ekoloji ve Çevre Sorunları Sempozyumu: Çevre Eğitimi, Ankara
- Erten, S., (2001). Çevre Eğitiminde Planlanmış Davranış Teorisinin Kullanılması. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Ankara, 20, 73-79.
- Geray, C., (1978). Halk Eğitimi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Eğitim Fakültesi Yayınları Ankara, 73, 174
- Geray, C., (1997). İnsan Çevre Toplum, Ankara, İmge Kitabevi
- Gökdağ, D., (1995). Cogita: Kirlenen Çağ, 3 Aylık Düşünce Dergisi, İstanbul, 2, 41-43
- Gönüllü Kuruluşlar Toplantısı, 22 Şubat 1994 (1994). Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Önder Matbaası, Ankara
- Gürkaynak, İ., (1995). Barış ve Çevre Kültürü, NÜSED (Nükleer Tehlikeye Karşı Barış Ve Çevre İçin Sağlıkçılar Derneği), 1, 41
- Güven, S., (2001). Çocuk, Aile ve Çevre, Çoluk Çocuk Dergisi, Aylık Anne Baba Eğitim Dergisi, Haziran, 3, 26
- Hadimoğulları, N., (2002). Etkili Çevre Eğitimi Nasıl Olmalıdır?, Ankara, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 3, 28, <http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/sayi28/hadimoğullari.htm>
- İlgar, R., (2003) “Çevreden Gelen Uyarıların Eğitime Etkisi”, Gazi Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, KEFAD, Cilt 3, 2003, Ankara
- İleri, R., (1998). Çevre Eğitimi ve Katılımın Sağlanması, Ekoloji Çevre Dergisi, Temmuz-Ağustos-Eylül, İzmir, 28,3-9
- Kızıroğlu, İ. (2000). “Türk Eğitim Sisteminde Çevre Eğitimi ve Karşılaşılan Sorunlar”, V Uluslararası Ekoloji ve Çevre Sorunları Sempozyumu, Ankara
- Mamedov, N., (1998). Çevre Eğitim: Kavram ve Metodik Yaklaşımlar, İzmir 1, 19 Çevre Koruma ve Araştırma Vakfı Yayınları
- Mutlu, N., (2000). Çevre Ve Tüketici Eğitiminin Önemi, Kız Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü Beslenme ve Gıda Alanlarında Eğitim ve İşgücü Yetiştirme Projesi Tüketici Eğitimi ve Çevre Semineri I, Ankara, s.3 <http://www.ktogm.meb.gov.tr/Dosyalar/yansimalar/yansima20.doc>
- Özer, U. (1991). Çevre Eğitimi, Türkiye’de Çevre Kirlenmesi Öncelikleri Sempozyumu Kitabı, Fen Edebiyat Fakültesi Kimya Bölümü, İstanbul, I., 240
- ŞAFAK, Ş., (1999). Çevre Eğitimi ve Aile, Eğitim Bilimleri Dergisi, 23, 112, 47-51
- Şimşekli, Y., (2001). Bursa’da Uygulamalı Çevre Eğitimi Projesine Seçilen Okullarda Yapılan Etkinliklerin Okul Yöneticisi ve Görevli Öğretmenlerin Katkısı Yönünden Değerlendirilmesi, Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Bursa, 14, 1, 165
- Yılmaz, A., Morgil, İ., Aktuğ, P. Ve Göbekli, İ. (2002). Ortaöğretim ve Üniversite Öğrencilerinin Çevre, Çevre Kavramları ve Sorunları Konusundaki Bilgi ve Öneriler. H. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi, 22, 156-162
- Unesco, (1972). Tokyo Uluslararası Yetişkin Eğitimi Konferansı-Amaç, Genel Rapor Tavsiye Kararları (Çev: Sudi Bülbül), Ankara, 15
- Yumuşak, İ., (2004). Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye Açısından Kadın Eğitiminin Ekonomik ve Sosyal Boyutu Üzerine Bir Değerlendirme, Yeditepe Üniversitesi

Disiplinlerarası Kadın Sempozyumu, 1-4 Mart 2004, İstanbul

Yurt Sevgisi Eğitimi Ders Kitabı, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Ankara, 2005

Yücel, S., Morgil, İ., (1999). Çevre Eğitiminin Geliştirilmesi, Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 1, 76-89

Ulusal Çevre Eylem Planı (1997). Doğal, Tarihi ve Kültürel Değerlerin Korunması. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, Haziran 1997

Türkiye Çevre Atlası 2004, (2004). ÇED Planlama Genel Müdürlüğü Çevre Envanteri Dairesi Başkanlığı, Ankara,

www.fbo.hacettepe.edu.tr/cevresorunlari.html
(24.04.2006)

http://www.cevreorman.gov.tr/co_02.htm
(24.04.2006)

<http://www.deepnature.com/cevreorgutleri.htm>
(05.05.2006)

<http://www.evkultur.com/cevre/cevresurasi/6-7komkar.htm> (15.04.2006)